

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Internet en democratie: versterken ze elkaar of toch niet?

De democratie na het internet is een andere is dan die voor het internet. Het biedt ongekende mogelijkheden, zoals de uitwisseling van informatie en ideeën. De mensen, nu meer gespecialiseerd en gefragmenteerd dan vroeger, ontplooiën zich, weten meer en organiseren zich in verschillende vormen en rond verschillende onderwerpen. Volgens sommige denkers zal de traditionele politiek door deze ontwikkeling zelfs voor de bijl gaan. De groeiende diversiteit die ontstaat uit het gebruik van nieuwe technologieën zal het partijgecentreerde politieke systeem doen verslappen. Beleidsmakers zouden moeten nadenken over de vraag hoe technologie kan worden gebruikt om bepaalde democratische mechanismen te vitaliseren.

door *Paul De Hert*

De auteur is hoofddocent bij het Tilburg Institute for Law, Technology, and Society aan de Universiteit Tilburg.

HEEFT HET INTERNET EEN IMPACT op de democratie? Die vraag staat centraal in deze bijdrage. Dit artikel is bescheiden opgevat, want met dit ruime thema kan je alle kanten op. We blijven stilstaan bij bepaalde opgewekte visioenen over de democratie na de introductie van het internet, waarop we het belang beklemtonen van empirisch onderzoek én reflectie over technologie bij dat onderzoek. De wisselwerking tussen mens en technologie is niet eenzijdig op te vatten en bijgevolg staan we voor ontwikkelingen die we niet geheel kunnen overzien. Een tweede of derde levensmogelijkheid voor de democratie valt alleszins niet uit te sluiten. De bijdrage eindigt met suggesties voor wetenschappelijk democratieonderzoek en voor democratische beleidsvorming.

EEN DIK DEMOCRATIEBEGRIJF

Ervaring leert dat het erg gevaarlijk is om over een onderwerp te schrijven vanuit het perspectief van de democratie, zonder ergens uitgebreid in te gaan op het begrip democratie. In tegenstelling tot politici en politieke wetenschappers neigt mijn kaste, die van de juristen, ertoe dit begrip niet al te veel op te blazen, maar het te plaatsen naast het begrip van de rechtsstaat.¹ In een democratische rechtsstaat zorgt de component rechtsstaatelijkheid ervoor dat in geschillen het recht het laatste woord heeft (en niet brute kracht of manipulatie) en dat voor de burger altijd een weg openstaat naar de rechtbank. De component democratie garandeert politieke deliberatie, participatie en engagement door en van burgers die via opvoeding en praktijk in staat worden gesteld redelijke argumenten naar voren te schuiven en aan te horen en via een of andere procedure (soms gebaseerd op de meerderheidsregel) knopen door te hakken.² Edwards, die heel hard 'zit' op de interpretatie van democratie als participatie, identificeert de volgende vijf democratiemomenten: zich informeren, debat, agenda meebepalen, coproductie en meebeslissen.³

Met dit 'redelijk dik' democratiebegrip valt het niet moeilijk te zien hoeveel verbanden gelegd kunnen worden tussen het medium van het internet en de democratie. Sociale wetenschappers, zoals Edwards, tonen aan dat het internet gebruikt kan worden bij elk van de vijf participatiestappen, en dit zowel in het domein van de institutionele politiek als in het domein van het institutionele maatschappelijk middenveld en in het domein van de vrije maatschappelijke participatie (denk maar aan discussiefora). Uit het onderzoek van deze wetenschappers blijkt dat het internet wel degelijk een impact heeft, al is deze niet in alle drie de domeinen even groot en weegt deze niet in dezelfde mate op de vijf democratiemomenten.⁴ Edwards concludeert voorzichtig, te voorzichtig naar mijn smaak, dat er een verbreding is van de participatie,⁵ maar dat er institutionele weerstanden zijn tegen de nieuwe participatievormen waarvan de resultaten echte doorwerking moeten hebben in politieke beslissingen.

INTERNET, VOORUITGANGSGELOOF EN TECHNOLOGIEDETERMINISME

Bij nader inzien hoeft zo'n machtsanalyse niet te verwonderen. Macht laat zich alleen veroveren en het bestaan van internet op zich is niet voldoende voor het kunnen uitoefenen van macht. Daartegenover staat dat deze nuchtere analyses wellicht tekortschieten in het vatten van de impact van technologie. Voor sommigen is technologie meer dan louter instrument, doch ook een zelfstandige bron van ontwikkelingen. Ik voel me erg tot

deze zienswijze aangetrokken en geniet dan ook met volle teugen van het rijke wetenschappelijke werk van Nederlandse bestuurskundigen zoals Paul Frissen, Valerie Frissen, Stavros Zouridis en Victor Bekkers. In hun werk is de inwerking van het internet op onze democratische samenleving meer dan louter faciliterend, en bij allen worden er boeiende evoluties onderkend die er geen twijfel over laten bestaan dat de democratie na het internet een andere is dan die ervoor. Het radicaalst is de Tilburgse hoog-

leraar Paul Frissen. In zijn boeken, bijvoorbeeld in *De lege staat* (1999) en *De staat* (2002), wijst hij op de verminderende rol van betekenis voor de overheid in deze eeuw. Onder meer de mogelijkheden van de techniek maken het deze auteur mogelijk een toekomst te schetsen

De mogelijkheden van de techniek maken het mogelijk een toekomst te schetsen zonder al te veel overheid

zonder al te veel overheid, op welk niveau ook. Er hoeft doodeenvoudig niet al te veel geregeld te worden, aldus Frissen; de maatschappij zal zichzelf wel ontwikkelen, zonder overheid.

Frissens positie kan gekenmerkt worden door enerzijds vooruitgangsgeloof en anderzijds een reeds eerder genoemd geloof in de eigen invloed van technologie op de mens. Beide componenten zijn het waard om nader bekeken te worden.

In de eerste plaats het vooruitgangsgeloof. Het is het geloof dat we kennen van meester Settembrini uit Thomas Manns *De toverberg*. Bij Settembrini leidt technologie niet alleen tot een betere wereld, doch ook tot een betere mens,⁶ wat voor de jonge Hans Castorp niet onmiddellijk als een evidentie overkomt. Veel vertrouwder zijn we met de cultuurpessimistische beschouwingen over technologie bij denkers als Marx en Heidegger.⁷ Zonder technologie te verwerpen stelt Heidegger een programma voor om uit 'de gesloten wereld van de techniek' te ontsnappen en deze in haar begrenzing te ervaren. De term 'cultuurpessimisme' is wellicht bedacht door degenen die, zoals ik, zich afvragen of dat programma te realiseren is en, zo ja, waar het ons dan brengt.

Ten tweede is er de vraag naar de eigen rol in het wereldgebeuren van technologie. Deze vraag moet begrepen worden in het debat over technologie-instrumentalisme of technologiedeterminisme. De instrumentele visie steunt op het adagium van 'technologie is neutraal'. Technologische artefacten zijn slechts loze objecten, instrumenten in de handen van een persoon, die pas door het handelen een gevolg krijgen waar een moreel oordeel over te vellen valt. De mens is de meester, de technologie de knecht. In een deterministisch technologieperspectief is de mens een

speelbal en een slaaf van de technologie. De mens denkt zelf keuzes te maken, maar de technologie laat in feite steeds slechts één keuzemogelijkheid toe. Een puur deterministische kijk impliceert dat technologie verre van neutraal is en over een aantal inherente eigenschappen beschikt. Een dergelijke visie gaat naadloos over in technologisch determinisme en een beeld dat technologie, eens gecreëerd, een eigen leven gaat leiden en de mens een onlosmakelijk met de technologie samenhangende richting in duwt. De technologie is de meester, de mens de knecht.

Er wordt maar wat graag extreem stelling genomen in dit debat tussen instrumentaliteit en determinisme,⁸ terwijl de waarheid er ergens tussenin blijkt te liggen. Denkers zoals Don Ihde,⁹ Hans Jonas,¹⁰ Langdon Winner¹¹ en Bruno Latour laten er geen twijfel over bestaan dat de relatie ‘techniek en mens’ alleen begrepen kan worden door een opvatting die tussen instrumentalisme en determinisme in zweeft. De complexiteit van de interactie ligt besloten in het feit dat technologie de opties van de mens verandert, ze uitbreidt. ‘Those who believe that tools are simple utensils have never held a hammer in their hand, have never allowed themselves to recognize the flux of possibilities that they are suddenly able to envisage.’¹² Mensen en techniek gaan een relatie aan die nooit neutraal is en waarop mensen ten dele invloed hebben. Bij techniekvragen moeten we daarom op zoek gaan naar de (impliciete of expliciete) menselijke of institutionele keuzes die kunnen worden gemaakt of gemaakt zijn, zonder ons te laten verrassen door de gevolgen van techniek die *niet* voortvloeien uit bepaalde keuzes van actoren of uit institutionele factoren.¹³

De ons bekende technologiefilosofen uit de laatste decennia kijken daarom naar de wisselwerking tussen technologie en mens. Het gaat om tweerichtingsverkeer. Ook vermijden ze de grote abstracte stellingnames en zoeken daarom gericht naar de betekenis van technologie in concrete praktijken.¹⁴ Centraal in hun onderzoek staat doorgaans niet ‘de’ technologie, maar wel concrete technologieën, zoals biometrie of camerabewaking of het internet.

TECHNOLOGIEËN VAN DE VRIJHEID

Dit brengt ons terug bij de vraag naar de impact van het internet op de democratie en bij denkers zoals Frissen. In zijn opgewekte schriften zit, net als bij Ithel De Sola Pool,¹⁵ een energieverstrekend vooruitgangsgeloof, dat de lezer mag delen of niet, maar ook een door mij gewaardeerde openheid voor de mogelijkheden van het internet. Bij marxisten vind je ook fascinatie voor technologie, en zeker bij Marx een geloof dat technologie het proletariaat een nieuwe wereld zal geven, maar in de analyses

verdwijnt technologie ten gunste van ‘allesverklarende’ concepten zoals kapitaal en productiefactoren. Al in 1984 identificeerde Ithel De Sola Pool de groeikansen voor de vrije meningsuiting die geboden werden door telecommunicatietechnologieën. Het niveau van bescherming geboden door de mensenrechten zou daarbij worden overstegen. In zijn *Technologies of freedom* voorspelt hij dat de elektronische media de breedste toegang zou verzorgen tot de grootst mogelijke kennis. Dit zou leiden tot een buitengewone uitwisseling van informatie en ideeën. De vrijheid van meningsuiting wordt alzo bevrijd van eender welke beperking. Zoals het vrij verkeer van personen vandaag afhangt van auto’s, vliegtuigen en het internet, en dus niet alleen van wandelen, varen of fietsen, zal technologie ervoor zorgen dat de wijze waarop we onze rechten en vrijheden uitoefenen verandert en praktisch verruimt. Paul Frissen wijst dan weer op ‘tweede of derde levensmogelijkheden’ geboden door technologie. De traditionele politiek gaat voor de bijl. De groeiende diversiteit die ontstaat uit het gebruik van nieuwe technologieën zal het partijgecentreerde politieke systeem doen verslappen. De mensen, nu meer gespecialiseerd en gefragmenteerd dan vroeger, ontplooiën zich, weten meer en organiseren zich in verschillende vormen en rond verschillende onderwerpen. Het globaliseringproces wordt door technologie aangespoord, ondersteund, aangescherpt en geradicaliseerd. Deze ontwikkeling zorgt voor een nieuwe invulling van het begrip ‘publiek domein’ en geheel nieuwe *modus operandi* in politiek.¹⁶ Als gevolg hiervan zal een nieuwe ethiek ontstaan, de ethiek van een

Er zal een nieuwe ethiek ontstaan, de ethiek van een netwerkende gemeenschap met nomadisch opererende actoren

netwerkende gemeenschap met nomadisch opererende actoren. Niet langer is er sprake van één enkel publiek domein gebouwd op *core values*. Volgens Frissen zal het publieke domein verstrengeld geraken met andere waarden die verder reiken dan de staat. Frissen

juicht een toekomst toe waarin nieuwe mogelijkheden bestaan die het voor het individu mogelijk maken om zich met verschillende identiteiten te kunnen voordoen in een virtuele wereld, vrij van grenzen en regels uit het verleden.¹⁷

RICHTLIJNEN VOOR DIGITAAL DEMOCRATIEONDERZOEK EN DIGITAAL DEMOCRATIEBELEID

Voor de toekomst van de democratie zijn dit boeiende perspectieven die vele vragen oproepen. Vormt het internet een ‘technology of freedom’,

zoals Ithel De Sola Pool stelt, en is er een kwalitatieve groei op het vlak van de vrije meningsuiting? Krijgt de democratie een 'tweede of derde levensmogelijkheid' door technologie, zoals Frissen voorspelt, en zijn de nieuwe democratische organisatievormen levensvatbaar? Giovanni Ziccardi's boek schijnt alvast steun te geven aan deze voorspellingen en bevat een beschrijving van een *New Public Sphere* en een nieuwe hackerethiek die overal infiltreert waar er digitale weerstanden tegen machtshebbers aanwezig zijn.¹⁸

Het is goed dat sociale wetenschappers zich buigen over deze stellingen en aannames en met cijfers feiten en geloof onderscheiden. Dergelijke boekhoudersgeschriften moeten we bijgevolg blijven lezen, naast de meer visionaire (die natuurlijk leuker zijn). Aan de boekhoudende sociale wetenschappers zou ik evenwel toch wat richtlijnen willen meegeven. Ten eerste zou het verstandig zijn na te denken over de eigen existentiële instelling (cultuurpessimisme of vooruitgangsfilosoof), want deze onvermijdelijke instellingen kleuren de waarneming.

Daarnaast is het goed om oog te hebben voor technologieopvattingen waarbij de eigen rol van technologie en de wisselwerking tussen menselijk handelen en technologie wordt onderstreept. 'Hoe wordt het internet gebruikt in onze democratie?' lijkt me bijvoorbeeld een onvolledige vraag. Deze moet aangevuld worden met de meer open vraag 'Wat doet het internet in onze democratie?'

In de derde plaats: heb oog voor de diversiteiten aan technologieën. Een voorbeeldig boek in dit verband is *Liberation technology. Social media and the struggle for democracy*,¹⁹ waarin geen algemene analyse voorgesteld wordt van 'de Arabische lente en het internet', maar integendeel gekozen wordt voor een analyse per land, waarbij telkens gekeken wordt naar het gebruik én de impact van onderscheiden technologieën (internet, sociale media zoals Twitter, alkasir-technologie, ushahidi-platformen, smartphones).²⁰ Uit het boek volgt geen algemeen beeld van de relatie tussen democratie en technologie, maar wel een duidelijke identificatie van twee groepen, met name de *netizens*, die het moeten opnemen tegen *authoritarians*, gebrand op behoud van hun macht. Ook in de ons vertrouwde democratieën is er een tendens tot meer controle en censuur, wat zowel op het niveau van de Verenigde Naties als op dat van de Raad van Europa aanleiding heeft gegeven tot bezorgde beleidsdocumenten over onder meer de staat van de vrije meningsuiting.²¹ Een interessante ontwikkeling is de vraag hoe we ervoor zorgen dat technologieën zo ontwikkeld kunnen worden dat gebruik ervan voor controle- of surveillancedoeleinden vermeden wordt. Onder meer participatie bij de ontwikkeling van de technologie lijkt daarbij van belang. De vraag naar de impact van technologie zoals het

internet op de democratie kan ook omgedraaid worden in een zoektocht naar democratische technologieën.²²

Met deze laatste paragraaf zijn we beland bij de rol van het beleid. In afwijking van Paul Frissen zie ik wel degelijk een rol voor beleidsmakers. Ik wil lukraak wat 'bullet points' geven. Op 25 januari 2012 heeft de Europese Commissie een ambitieus pakket wetgeving geformuleerd om technologie die de privacy in gevaar brengt te koppelen aan nieuwe plichten op het vlak van rechtsbescherming en verantwoordelijkheid.²³ Deze plichten gaan extra kosten meebrengen voor instellingen en bedrijven die persoonsgegevens verwerken, maar het zou spijtig zijn om alleen op deze grond de voorstellen af te branden. Het 'rekenend' advies over deze voorstellen van de afdeling advisering van de Raad van State ten behoeve van de Tweede Kamer belooft alvast geen verheffende politiek,²⁴ tenzij de vertegenwoordigers in de Kamer breder kijken naar Europese voorstellen.

Verder kan technologie gebruikt worden om bepaalde democratische mechanismen te herbekijken en te vitaliseren. Het advies van de Raad voor openbaar bestuur uit september 2012 stelt de nieuwe autonome, geconnecteerde mens centraal en bevat meerdere goede voorstellen ter bevordering van de democratische transparantie, die alle vertrekken vanuit een correcte inschatting van de mogelijkheden van de technologie om overheidsinformatie actiever bij de mensen te brengen.²⁵

De discussie over legitieme en niet-legitieme censuur, ten slotte, kan niet vroeg genoeg geagendeerd worden. De tendens in de westerse wereld is er een tot oprekking: eerst censuur in naam van de strijd tegen terrorisme, dan kinderpornografie, nu Holocaust-ontkenning en morgen non-discriminatie? Is het voorhanden zijn van een legitiem motief genoeg? Heeft censureren zin als het via technologie zo gemakkelijk omzeild kan worden? Wie moet het doen: zelfregulering of overheidsensuur? Ik ben benieuwd hoe westerse landen zoals Nederland het verschil kunnen en willen maken met China en erger.

Noten

- 1 M. Adams, *Recht en democratie ter discussie. Essays over democratische rechtsvorming*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2006; F. Zakaria, *De toekomst van de vrijheid. De paradoxen en schaduwszijden van democratie*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2004, p. 272.
- 2 We beklemtonen dat we met deze omschrijving een redelijk 'dik' democratiebegrip verdedigen, waarbij naast het bestaan van verkiezingen en stempro-

- cedures ook de nood verdedigd wordt van een geïnformeerd klimaat van redelijkheid en deliberatieve rijpheid.
- 3 E-government is, in de terminologie van Bart Daniels, Bob Koeman en Ton Van Rheenen in hun werkje over dit thema, 'het door de staatsinstellingen op basis van informatie- en communicatietechnologie laten participeren van burgers en bedrijven in democratische processen, het besturen van het land en het leveren van diensten aan burgers en bedrijven' (uit *E-government. Droom of*

- nachtmerrie*® Zoetermeer: PinkRocade Public, 2002, p. 43).
- 4 Zie A.R. Edwards, 'Op zoek naar de e-democratische burger', in: J. Steyaert & J. de Haan (red.), *Gewoon digitaal. Jaarboek ICT en samenleving 2007* (pp. 149-169). Amsterdam: Boom, 2007.
 - 5 Edwards 2007, p. 161: 'Het beeld dat uit onze inventarisatie oprijst, is dat van een verbreding van participatie vooral sprake is in de sfeer van de bottom-up initiatieven, en wel op de lagere treden van de participatieladder. Weblogs en informele discussiefora lijken een breed publiek te trekken. Of ook binnen het domein van de institutionele politiek een verbreding optreedt, is de vraag. Voor zover we hierover onderzoeksgegevens hebben kunnen presenteren, is het beeld eerder dat bestaande ongelijkheden in stand blijven.'
 - 6 Thomas Mann, *De toerberg*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1996 [1924], pp. 202-203: 'De mensheid kwam uit de duisternis, vrees en haat, doch langs lichtende wegen bewoog zij zich voorwaarts en omhoog naar een uiteindelijk toestand van sympathie, van innerlijke helderheid, van goedheid en geluk, en op de weg daarheen was de techniek het gerieflijkste voertuig.'
 - 7 Zie onder meer Martin Heidegger, *The question concerning technology, and other essays*. New York: Harper Row, 1977, p. 4. Zie ook de bijdragen over het marxisme van Andrew Feenberg en Marx Wartofsky in: Paul T. Durbin (red.), *Philosophy of technology. In search of discourse synthesis*. Special issue of *Techné: Research in Philosophy and Technology* 10 (2006), nr. 2, p. 290.
 - 8 Zo is de industrie op vanzelfsprekende wijze geneigd technologie als neutraal voor te stellen die, mits de juiste menselijke agenda, bijdraagt tot vooruitgang en het goede. Er speelt daarbij een evident commercieel belang om de complexiteit van de interactie tussen mens en technologie zo veel mogelijk te 'downsizen'. Het determinisme doet juist het omgekeerde en is volgens mij even oninteressant.
 - 9 Don Ihde, *Technology and the lifeworld*. Bloomington: Indiana University Press, 1990, p. 73.
 - 10 Hans Jonas, 'Toward a philosophy of technology', *The Hastings Center Report* 9 (1979), nr. 1, p. 35.
 - 11 Langdon Winner, *The whale and the reactor. A search for limits in an age of high technology*. Chicago: University of Chicago Press, 1986.
 - 12 Bruno Latour, 'Morality and technology', *Theory, Culture & Society* 19 (2002), nr. 5-6, pp. 247-260.
 - 13 S. Zouridis, 'De onweerstaanbare verleiding van technologie. Over ICT en de modernisering van uitvoeringspraktijken', *Bestuurskunde* 10 (2001), nr. 8, pp. 357-367; L. Winner, 'Upon opening the black box and finding it empty. Social constructivism and the philosophy of technology', *Science, Technology, & Human Values* 18 (1993), nr. 3, pp. 362-378.
 - 14 Zouridis 2001, p. 358: 'Daarbij gaat het erom de "genealogie" van technologie in een concrete, specifieke context te reconstrueren en de interactie tussen technologie, menselijke keuzen en institutionele factoren in die situatie uiteen te rafelen.' Zie ook H. Achterhuis (red.), *De maat van de techniek. Zes filosofen over techniek*. Baarn: Ambo, 1992.
 - 15 I. De Sola Pool, *Technologies of freedom*. Cambridge: Harvard University Press, 1984, p. 312; P. Frissen, *De staat*. Amsterdam: Uitgeverij de Balie, 2002, p. 264.
 - 16 Frissens analyse staat diametraal tegenover die van Fukuyama in 1992, die ervan uitgaat dat de combinatie van wetenschap, techniek en kapitalisme zorgt voor een uniformering van alle culturen, waardoor alleen neoliberalisme overblijft (Francis Fukuyama, *The end of history and the last man*. New York: The Free Press, 1992).
 - 17 Frissen 2002, p. 177.
 - 18 G. Ziccardi, *Resistance, liberation technology and human rights in the digital age*. Dordrecht: Springer, 2012, p. 328.
 - 19 Larry Diamond en Marc Plattner (red.), *Liberation technology. Social media and the struggle for democracy*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2012, p. 176.
 - 20 Ook het genoemde boek van Ziccardi

- (2012) bevat een analyse van digitale weerstanden in een lange lijst landen.
- 21 Cf. Resolutie L13 van de Verenigde Naties, *The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet*, bij consensus aangenomen door de Human Rights Council, op 6 juli 2012. Zie ook P. De Hert & D. Kloza, 'Internet (access) as a new fundamental right. Inflating the current rights framework?', *European Journal of Law and Technology*, 2012 [te verschijnen]; P. De Hert, 'A right to identity to face the information society', in: W. Bruggeman, R. Van Eert & A. Van Veldhoven (red.), *What's in a name? Identiteitsfraude en -diefstal* (pp. 117-148). Antwerpen: Maklu, 2012.
- 22 T. Monahan, 'Surveillance as governance. Social inequalities and the pursuit of democratic surveillance', in: K.D. Haggerty & M. Samatas (red.), *Surveillance and democracy* (pp. 91-110). New York: Routledge-Cavendish, 2010; D. Wright & P. De Hert (red.), *Privacy Impact Assessment*. Dordrecht: Springer, 2012, p. 523.
- 23 C. Cuijpers, P. Van Eecke, Els Kindt en H. de Vries (2012), 'Een eerste verkenning van het Voorstel Verordening bescherming persoonsgegevens', *Computerrecht* 2012, pp. 185-199, nr. 75.
- 24 *Kamerstukken II*, 2011/12, 32 761, nr. 32. Zie ook *NJCM-Bulletin* 2012, nr. 5, p. 605.
- 25 Cf. 'Raad voor het openbaar bestuur: Wet Openbaarheid van bestuur dient grondig herzien te worden', *NJCM-Bulletin* 2012, nr. 5, p. 604.